

“RIYOZUS SOLIHIN” ASARINING O‘ZBEK TILIDAGI TARJIMA VA SHARXLARINING HADISSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI

Ne‘matova Gulsevar Ulug‘bek qizi

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Islomshunoslik yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Toshkent, O‘zbekiston.

E-mail: :na@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15573076>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-May 2025 yil

Ma‘qullandi: 28-May 2025 yil

Nashr qilindi: 31-May 2025 yil

KEYWORDS

Imom Navaviy, Muhiddin,
Riyozus solihin, asar, tarjima,
sharx, bob, hadis,
hadisshunoslik, Oltinxon To‘ra,
Anvar Ahmad.

ABSTRACT

Mazkur maqolada Imom Yahyo ibn Sharaf an-Navaviy tomonidan yozilgan “Riyozus Solihin” asarining o‘zbek tiliga tarjimalari va sharhlarining hadisshunoslikdagi ilmiy, axloqiy hamda ma‘naviy ahamiyati tahlil qilinadi. Asarning ilmiy-uslubiy mohiyati, boblar va mavzularning kompozitsion tuzilishi, hadislarning tanlab olinishi va sharhlanishi jarayonidagi metodologiya o‘zbek tarjima an‘anasi misolida chuqur tahlil etiladi.

Muallif, ayniqsa, Oltinxon To‘ra va Anvar Ahmad tomonidan amalga oshirilgan tarjima va sharhlarni tahlil qilgan holda, bu asarning hozirgi davrdagi dolzarbligini, ijtimoiy-ma‘naviy muhitda tutgan o‘rni va sunnat madaniyatini mustahkamlashdagi xizmatini yoritadi. “Riyozus Solihin” hadislar to‘plami sifatida nafaqat diniy bilimlar manbai, balki axloqiy tarbiyaning mustahkam negizi ekanligi isbotlanadi. Ayniqsa, zamonaviy sharoitda jamiyatni ma‘naviy yuksaltirish va inson axloqini Qur‘on va Sunnat asosida shakllantirishda bu asarning o‘rni beqiyos ekani ta‘kidlanadi.

Maqolada hadislarning manbalari, tarjima usullari, sharhdagi asosiy yondashuvlar, shuningdek, o‘quvchi uchun qulaylik yaratuvchi ilmiy-indeksli tuzilmalar haqida ham batafsil ma‘lumot beriladi. Anvar Ahmadning sharhlaridagi aniq, ixcham, zamonaviy va didaktik yondashuvlar ushbu asarni yanada keng auditoriyaga yetkazishga xizmat qilgan. Hadislarning bugungi kun sharoitida qanday talqin qilinishi va amalda qo‘llanilishi bo‘yicha ham sharhlarda boy mulohazalar bildirilgan.

Ushbu maqola “Riyozus Solihin” asarining diniy, ilmiy, tarixiy va madaniy jihatdan chuqur tahliliga asoslangan bo‘lib, o‘zbek hadisshunosligi rivojida muhim qadam hisoblanadi. Bu tadqiqot orqali o‘zbek tilida diniy-

ma'naviy manbalarni keng auditoriyaga ilmiy asosda yetkazishning metodologik yo'nalishlari asoslanadi.

“Riyozus solihin” asari islom olamining mo'tabar va mashhur olimlaridan imom, faqih, muhaddis, hofiz Abu Zakariyo Yahyo ibn Sharaf Navaviy qalamiga mansub bo'lib, o'zining sahifligi, ishonarliligi, daqiqligi, Qur'oni karim va Sunnati nabaviyya asosida mo'min-musulmonlarni hidoyatga chorlash, imonini yuksaltirish, axloqini o'nglashda katta xizmati tufayli islomiy o'lkalarda ma'lum va mashhur. Imom, hofiz, faqih, muhaddis Yahyo ibn Sharofiddin ibn Murriy ibn Hasan al-Hizomiy al-Huvroniy Navaviy islom olamining mo'tabar olimlaridan sanaladi. Kunyasi - Abu Zakariyo, laqabi-Muhiddin.

Mazkur asarni mashhur yurtdoshimiz Sayyid Mahmud ibn Sayyid Nazir at-Taroziy al-Madaniy (Oltinxon to'ra) o'tgan asr boshlarida o'zbek tiliga mohirona tarjima qilib, arab imlosida nashr ettirgan. Sho'rolar tuzumi barham topganidan keyin kitob ana shu tarjima asosida joriy imloga tabdil qilinib, Namangan va Marg'ilon nashriyotlarida ko'p nusxada chop etildi. Ammo Oltinxon to'ra tarjimalaridagi ayrim so'zlar hozirgi kitobxonlarga tushunarsiz yoki izohtalab bo'lgani, buning ustiga arab imlosidan kirill imlosiga o'girish chog'ida ko'plab imloviy xatolarga yo'l qo'yilgani, qolaversa, u tugal tarjima qilinmagani bois musulmonlar o'rtasida uncha ommalashmadi.

Asosiy Qism

“Muhiddin” (Dinni tiriltiruvchi) laqabini olgan Abu Zakariyyo Yahyo ibn Sharaf (ibn Murriy) ibn Hasan ibn Husayn ibn Muhammad ibn Jum'a ibn Hizom al-Hizomiy Navaviy, Dimashqiy, Shofeiidir .

Muhiddin Abu Zakariyyo Yahyo ibn Sharaf Navaviy mashhur Shayx al-islom, islom olimi-teologi, muhaddis va shofei mazhabining huquqshunosi hisoblanadi . U islom ta'limoti, hadis ilmi, fiqh ilmi va boshqalarga oid ko'p va katta hajmli asarlar muallifidir .

Ushbu olim Damashqning qishloqlaridan biri Navoda 631-hijriy sana, muharram oyining o'rtasidagi o'n kunlikda dunyoga kelgan. Navo bilan Damashq orasi ikki marhaladan ozroq masofadir. Hozirgi paytda 100 km atrofida. Imom Zahabiy tarix kitoblarida “Navo” so'zida vov harfidan keyin alif bo'lmaydi, ammo uni qo'yish ham joiz, deb aytdilar. Shayx Tojiddin Subkiy Imom Navaviy “Dor al- hadis ashrafiyya”ga bosh mudarris etib tayinlanganida quyidagi she'rni bitib, unda Navo so'ziga vov harfidan keyin alifni kiritgan.

U Shofei mazhabining muharriri, takomillashtiruvchisi, tuzatuvchisi va tashkilotchisi sifatida ta'riflanadi, chunki Shofei huquqshunoslari o'rtasidagi amaliyot Navaviy ma'qul ko'rgan narsaga qaror qilgan. Navaviy shofeiylarning shayxi deb ataladi, shuning uchun shofeiylar orasida “ikki shayx” atamasi ishlatilsa, bu Navaviy va Abu al-Qosim ar-Rofi'iy al-Qazviniy degan ma'noni anglatadi .

Dinning to'rt asosiy jihati sifatida aqida, ibodat, axloq va muomalot sanaladi. Ularning har biriga oid masalalarni dini eng yaxshi biluvchi va uni eng yaxshi yashovchi Rasullulloh (s.a.v) hayoti davomida yetkazdi, yashadi va namoyish qildi. Uning vafotidan so'ng, olimlar alohida boblar ostida uning so'zlari, amallari va tasdiqlarini to'plamoqchi bo'lishdi. Shunday qilib, tadqiqotning asosini tashkil etuvchi “Riyozus solihin”, asosan axloq va odobga oid rivoyatlarni jamlagan bir asar bo'lib qolgan.

Asarning to'liq nomi "Riyadus-salihin min hadisi sayyidi'l mursalin" bo'lgan ushbu asar 670-hijriy yilning 14-Ramazoni (milodiy 1272-yil 14-aprel) sanasida yakunlangan bo'lib, u o'n sakkizta bo'lim, qariyb 400 ta bob va taxminan 1900 hadisni o'z ichiga oladi. Mazkur bo'lim va boblarning ba'zilari o'nlab, ba'zilari esa atigi bir necha hadisni o'z ichiga oladi. Mavzularning xususiyatiga ko'ra, asarda ko'plab takroriy hadislar mavjud. Ayniqsa boblar va bo'limlarning tartibida ko'zga tashlanadigan jihat — bu ularning mazmundagi tafakkuriy uyg'unligi va mukammal ichki tuzilishidir. Boblar nomining aniqligi esa muallifning hadis adabiyotini chuqur o'rganib chiqqanini hamda Qur'on va Sunnat mazmun-mohiyatini mukammal anglaganini ko'rsatadi.

Navaviy, ushbu asarini tasnif etar ekan, o'zining muqaddimasida maqsadini shunday bayon qiladi: "Barcha bu jihatlardan kelib chiqib, insonni oxiratga tayyorlaydigan, ichki va tashqi dunyosini go'zallantiradigan, yaxshi va go'zalga yo'naltirib, yomon va qiyshiq harakatlardan uzoq tutadigan va Alloh yo'lida yurganlar uchun muhofaza qilinishi lozim bo'lgan odoblarni o'z ichiga olgan sahih hadislardan iborat qisqa bir asar yaratishga qaror qildim".

Bu asar nafaqat hadislar majmuasi, balki Navaviy yashagan davr jamiyatining hamda musulmon dunyosining muammolarini yorituvchi tarixiy hujjatdir. U shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarga Qur'on va Sunnat asosida yechim taklif qilganligi bilan olimlar, rahbarlar va keng jamoatchilik uchun muhim yo'l-yo'riq manbai sanaladi. Asarning yana bir xos jihati — har bir masala Qur'on oyati yoki hadis bilan asoslanadi.

Ushbu sharhlar, nafaqat diniy bilimlarni kengaytirish, balki musulmonlar orasida ahloqiy qadriyatlarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Riyozus solihin, shuningdek, Islomning asosiy tamoyillari va kundalik hayotda qo'llanilishi uchun zarur bo'lgan yo'l-yo'riqlarni beradi.

Navaviy ushbu to'plamga kiritgan hadislarining katta qismini Kutub as-Sittadan tanlagan bo'lib, qolganlari quyidagi manbalardan olingan: Imom Molikning "al-Muvatto", Abu Bakr al-Humaydiyning "al-Jam' bayna's-Sahihayn", Ahmad ibn Hanbalning "al-Musnad", Hakim an-Naysaburiyning "al-Mustadrak", Darimiy va Daraqtuniylarning "as-Sunan" asarlari.

Mazkur asarni mashhur yurtdoshimiz Sayyid Mahmud ibn Sayyid Nazir at-Taroziy al-Madaniy (Oltinxon to'ra) o'tgan asr boshlarida o'zbek tiliga mohirona tarjima qilib, arab imlosida nashr ettirgan edi. Sho'rolar tuzumi barham topganidan keyin kitob ana shu tarjima asosida joriy imloga tabdil qilinib, Namangan va Marg'ilon nashriyotlarida ko'p nusxada chop etildi.

Oltinxon To'raning "Riyoz us-solihin" kitobi, garchi sharhlar bilan qilingan tarjima bo'lsa ham Oltinxon To'ra hazratlarining muhim asari hisoblanadi. U kishining Qur'oni karimning izohlar bilan qilgan tarjimasi esa o'zbek tiliga qilingan birinchi tarjimadir. To'ra Sohib Hindistonda ekanidayoq bu mashaqqatli ishni boshlab, o'n yil mehnat qilgan. Ushbu tarjima avval Hindiston, so'ngra Pokistonda, 1980 yili Saudiya Arabistonida uchinchi marta nashr qilindi.

Oltinxon To'raning "Riyozus solihin" asari, 20-asr o'zbek adabiyotida muhim o'rin tutadi. Ushbu asar diniy-hayriy mazmundagi hikmatlar va naqshlar to'plamidir. Unda axloqiy qadriyatlar, inson ruhining poklanishi va ma'naviy o'sish masalalari ta'kidlangan.

Oltinxon To'ra, bu asar orqali o'z davrining ijtimoiy muammolarini yoritdi va yurt ahlini ma'naviy jihatdan rivojlantirishga intildi. "Riyozus solihin" ko'plab o'qiydiganlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi.

Imom Navaviyning "Riyozus-solihin" asari oliyjanob xalqimiz diniy madaniyatida muhim o'rin tutgan yetakchi hadis kitoblaridan biridir. Chunki Turkiyaning Jumhuriyat davrida "Sahih-i Buxoriy Xulosa Tecrid-i Sarih" tarjima va sharhidan keyin "Riyozu's-solihin" marhum Hasan Husnu Erdem va Kivamuddin Burslon tomonidan tilimizga tarjima qilingan va Diyonat Boshqarmasi tomonidan nashr etilgan ikkinchi hadis kitobidir. Bu tarjima orqali ko'p yillar davomida qo'llanilgan asar mashhurligi tufayli yaqinda bir qancha tarjimalarga ega bo'ldi va uning "Delilu'l-folihin" nomli tafsiridan tarjima qilingan ma'lumotlar asosida qisqacha sharh asari paydo bo'ldi.

O'zining boy mazmuni va mukammal tashkil etilishi bilan e'tiborni tortadigan bu qimmatli asar boshqa islomiy mamlakatlarda ko'proq so'zlarni izohlovchi ilmiy nashrlar bilan hamisha o'z dolzarbligini saqlab kelgan. Ko'pgina islom mamlakatlarida turli darajadagi diniy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlarida o'qilishi bilan bir qatorda, keng qo'llanish sohasini ham topdi, ayniqsa, va'z va rahnamolik faoliyati uchun ajralmas qo'llanma sifatida. Borgan sari chuqurlashib borayotgan sunnat madaniyatimiz bu qimmatli asarning boshqa hadis manbalari qatori yangi va qoniqarli sharh bilan ta'minlanishi zarurligini azaldan sezib kelmoqda. Ayniqsa, diniy xizmat ko'rsatganlar o'z jamoatlarini ma'rifatli qilish uchun ishonch bilan foydalanishlari mumkin bo'lgan sharhga ko'proq muhtoj edilar.

Ammo Oltinxon to'ra tarjimalaridagi ayrim so'zlar hozirgi kitobxonlarga tushunarsiz yoki izohtalab bo'lgani, buning ustiga arab imlosidan krill imlosiga tabdil qilish chog'ida ko'plab imloviy xatolarga yo'l qo'yilgani, qolaversa, u tugal tarjima qilinmagani bois musulmonlar o'rtasida uncha ommalashmadi. Ana shu bo'shliqni to'ldirish, bu mashhur asarni talabchan o'quvchiga tushunarli holda yetkazish umidida Imom Navaviyning "Riyoziy us-solihin" (Solihlar gulshani) kitobi Anvar Ahmad tomonida bevosita arab tilidan o'zbekchaga tarjima qilindi va ushbu kitobda kelgan har bir hadis sharh va izoh bilan boyitildi.

Bu mashhur asarni o'zbek kitobxoniga tushunarli holda yetkazish umidida ustoz Anvar Ahmad bevosita arab tilidan o'zbekchaga tarjima qildilar va ushbu kitobda kelgan har bir hadisni sharh va izoh bilan boyitdilar.

Shuningdek, Anvar Ahmad bu kitobni sharhlashda asosan 872-hijriy sanada Usmonli Turkiyaning Tuvqot shahrida tug'ilib, 940-hijriy sanada Qustantiniyyada vafot topgan alloma Shamsiddin Ahmad ibn Sulaymon ibn Kamol poshsho Rumi Hanafiyning qalamiga mansub "Favoid al-mutri'at al-hiyoz fi sharh kitab ar-riyoz" nomli kitobidan keng ko'lamda foydalanildi. Hadislarning arabiy matnini tanlashda esa 2018-milodiy, 1439-hijriy sanada "Dor al-minhaj" nashriyoti tomonidan 7 ta qo'lyozmaga muqobala (solishtirib) tayyorlangan kitobning nusxasi tanlandi. Xususan mazkur yettita nusxaning ichidagi qo'lyozmalarning biri imom Navaviyning eng yaqin shogirdi Ibn Attorning qo'lyozmasi bo'lishi bu nusxa yana ham ishonchli ekaniga dalolat qiladi.

"Riyozus solihin" asarida roviylar tomonidan rivoyat qilingan 1903 ta hadis kiritilgan bo'lib, ular rivoyat zanjirini tilga olmagan holda matn bilan kifoyalanadi. U sahobalar va kamdan-kam hollarda vorislar bilan boshlanadi. Unda Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning so'zlari va amallari sahobalar rivoyat qilganidek bayon qilinadi. Ayrim hollarda esa, Muhammad payg'ambardan o'rnak olgan holda yoki u zotning hidoyatiga

ergashishga intilib, sahobalarning ba'zi so'zlari va xatti-harakatlari bayon qilinadi. Navaviy o'z kitobi haqida shunday dedi: "Men sahih hadislarining xulosasini jamlashga qaror qildim va taniqli sahih kitoblardan tashqari ochiq-oydin hadislardan faqat sahih hadislarini zikr qilishga ahd qildim". U hadislarini muqaddimadan tashqari o'n to'qqiz (kitob)ga taqsimlaydi va kitob bir necha bobni o'z ichiga oladi, ularning soni mavzuiga ko'ra farqlanadi va boblar kitobning boshidan oxirigacha ketma-ket raqamlangan bo'lib, jami uch yuz etmish ikki bobni tashkil etadi.

Anvar Ahmadning sharhida e'tiborni tortadigan ba'zi xususiyatlarni sanab o'tish mumkin:

Birinchisi, mavzu sarlavhalari imkon qadar qisqa va ixcham yozilib, keyinroq to'liq tarjimai taqdim etilgan. Ikkinchisi, boblar boshidagi misralar qisqacha izohlanadi. Uchinchisi, hadis matnlaridan so'ng Navaviyning ba'zi izohlari arabcha matndan olib tashlangan, biroq sharhlashda bu ma'lumotlar e'tiborga olingan. To'rtinchisi, hadislarining sahoba roviylari hadis tarjimasidan so'ng darhol qisqacha tanishtirilib, ular birinchi bo'lib tilga olinadi. Beshinchisi, hadislar "Al-Mu'jam al-mufahras li-al-alfaz al-hadis an-nabaviy"ga asoslanib, "Kutub as-sitta" doirasida yozib olingan; Lekin Navaviy keltirmagan manbalar "Shuningdek qarang" orqali berilgan. Oltinchisi, kitobda hadislar takrorlanadigan joylar ko'rsatilgan. Yettinchisi, hadislar qayerda zikr qilinmasin, ayniqsa, o'sha mavzuga oid jihatlari nuqtai nazaridan sharhlanadi. Sakkizinchisi, sharhda bugungi kun sharoiti va ehtiyojlari hisobga olinib, bu boradagi hadislarining ma'nolari tushunarli tilda bayon etishga harakat qilingan. To'qqizinchisi, izohlar davomida "Kutub-i Sitte" sharhlari bilan bir qatorda Ali al-Qorining "Mishkot al-masobih"ga "Mirqot al-mafatih" deb nomlangan juda qimmatli sharhi hamisha e'tiborga olingan. O'ninchisi, sharhda, odatda, biror mavzuga oid turli qarashlardan biriga ustunlik beriladi va bular alohida muhokama qilinmaydi. O'n birinchisi, oxirgi jild har bir mavzuni osongina topish mumkin bo'lgan ko'p qirrali va ilmiy indeks jild sifatida mo'ljallangan.

Ko'rinib turibdiki, o'zida to'xtalgan mavzularga oid oyatlar va "Kutub as-Sitta"dan tanlab olingan hadislar jamlangan "Riyod as-Solihin" har xil ilmiy tadqiqotlarga loyiq hadis kitobidir. Anvar Ahmad amalga oshirgan tarjima va sharhi sunnat madaniyatimizga hissa qo'shadi. Musulmonlarning e'tiqodi, amali va fikri birligini buzish, ummat ongini yo'q qilishni maqsad qilgan, ildizi o'tmish zulmatlari va imperialistlarning islom geografiasini talon-taroj qilish ishtiyoqida bo'lgan, sunnatga zid asarlar yozilib, muhokama qilinayotgan bir paytda bunday asarning paydo bo'lishi biz uchun alohida quvonch va shukronalikdir.

Xulosa

"Riyoz as-solihin"ning o'zbek tilidsagi tarjima va sharhlarning mualliflari, odamlarni so'fiylik va zohidlikni noto'g'ri talqin qilingan tushunchaga da'vat qilish, jihatni tark etish, dunyodan yuz o'girishga da'vat qilish uchun yozmagan. Aksincha, odamlarni barcha jihatlari bilan Alloh taolo rozi bo'ladigan hayotni bilish va yashashga, dushmanlar va buzuqlarga qarshi kurashishga, jamiyatda haqiqat va adolatni qaror toptirishga, insonni Allohga yaqinlikning eng oliy darajasiga ko'tarishga, yaxshilikka buyurib, yomonlikdan qaytarishga oid oyatlarga va bu matnlar talab qilgan hayot tarziga qat'iy amal qilishga da'vat etish uchun yozgan.

Bundan tashqari, Anvar Ahmad tomonidan amalga oshirilgan "Riyozus solihin" asarining sharhida shaxs, oila, jamiyat va jamiyat rejasida amal qilinishi lozim bo'lgan asosiy

tamoyillarni oyat va hadislar asosida yuksak mahorat va yuksak tushuncha va idrok bilan asoslab bergan. Shu tariqa u tasavvuf va zohidlik yo'ldan yuraman, deb diniy hayotdan uzoqlashganlarga ham, to'g'ri va bid'atga tushib qolganlarga ham haqiqat va adolatni ko'rsatdi. U bu kitobida oyat va hadislariga tayangan holda, asosiy sarlavhalar, kichik birliklar ostida beg'araz, beg'ubor va g'ayrioddiy islomiy tuzilmaning yo'li va usulini taqdim etgan. Qur'onga asoslangan sunnatni jonlantirish orqali botil, bid'at, xato va haqiqatga to'sqinlik qilmoqchi bo'lgan noto'g'ri narsalarni yo'q qilishni maqsad qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Riyoz us-solihin (Yaxshilar gulshani), 1-kitob, T., 1991.
2. Riyozus solihyin (Solihlar gulshani). Anvar Ahmad tarjimai. – Toshkent: Movarounnahr, 2004.
3. Dimashqiy, Imom Abu Zakariyyo Yaxyo ibn Sharaf Navaviy Dimashqiy. Riyozus solihin (Solihlar gulshani). (Arab tilidan Anvar Ahmad tarjimai). 1-kitob. – T.: “Matbaachi”, 2023. – 448 b.
4. Dimashqiy, Imom Abu Zakariyyo Yaxyo ibn Sharaf Navaviy Dimashqiy. Riyozus solihin (Solihlar gulshani). (Arab tilidan Anvar Ahmad tarjimai). 2-kitob. – T.: “Matbaachi”, 2023. – 440 b.
5. Dimashqiy, Imom Abu Zakariyyo Yaxyo ibn Sharaf Navaviy Dimashqiy. Riyozus solihin (Solihlar gulshani). (Arab tilidan Anvar Ahmad tarjimai). 3-kitob. – T.: “Matbaachi”, 2023. – 424 b.
6. Al-Nawawi, Riyad al-Salihin, (Beirut: Dar ibn Kasir., 1428/2007), h. 279. Dr Maher Yasin al-Fahl.
7. Hasan Husnu Erdem. Riyazus-salihin ve Tercemesi, (1. 2. 3. cilt). Ankara, 1949.
8. Mehmed Emre. Riyazu's-salihin asli ve tercemesi. – Bedir Yayinevi, 1974.
9. Samet ONUR. Riyazu's-Salihin'de Zayif Oldugu Iddia Edilen Rivayetlerin Degerlendirilmesi. KONYA-2021.
10. Fachrizal A. Halim (2014), Legal Authority in Premodern Islam: Yahya B Sharaf Al-Nawawi in the Shafi'i School of Law, p. 1. Routledge.